

ผู้นำเชิงพุทธกับการพัฒนาประชาธิปไตย*

BUDDHIST LEADERS AND DEMOCRATIC DEVELOPMENT

อภิญญา ฉัตรช่อฟ้า

Apinya Chatchorfa

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail: apinyarchatcorfa@gmail.com

บทคัดย่อ

การพัฒนาประชาธิปไตยที่ผ่านมาส่งผลต่อชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชนในสังคมนั้น ประเทศไทยก็ได้ตระหนักมาตลอดถึงความสำคัญของการพัฒนาประชาธิปไตยว่าจะทำอย่างไรให้มีเสถียรภาพ มีความสงบเรียบร้อย ไม่มีความขัดแย้งเกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม ตามข้อเท็จจริงของการปกครองระบอบประชาธิปไตย จะให้ความสำคัญกับคำว่า เสรีภาพ ความเสมอภาค และความเท่าเทียม คือ ไม่มีการแบ่งชนชั้น ซึ่งทุกสังคมให้การยอมรับและให้ความสำคัญ ทั้งนี้การพัฒนาประชาธิปไตยจะเห็นว่าจุดมุ่งเน้นจริง ๆ ของการพัฒนา ก็คือการเริ่มต้นจากการพัฒนาระดับปัจเจกบุคคลไปก่อนจากนั้นจึงเริ่มไปสู่การพัฒนาในระดับชุมชน สังคมและประเทศชาติ ดังนั้น การนำหลักทางพระพุทธศาสนา มาพัฒนาประชาธิปไตยผู้เขียนเห็นว่าควรเริ่มต้นจากการพัฒนาที่ตัวบุคคลผู้นำก่อน โดยการนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ ได้แก่ หลักสัปปริสธรรม 7 มีการกล่าวถึงคุณสมบัติสำหรับสัปปุริสหรือคนดีหรือธรรมของผู้ดี ซึ่งเป็นแนวทางที่ดีที่ควรนำมาปฏิบัติ เป็นธรรมที่ทำให้ผู้นำเป็นผู้นำสมบูรณ์แบบให้สอดคล้องกับความเป็นระบอบประชาธิปไตย สามารถนำมาสังเคราะห์สู่กระบวนการบูรณาการให้สอดคล้องกับผู้นำในระบอบประชาธิปไตย

คำสำคัญ: ภาวะผู้นำ; ผู้นำเชิงพุทธ; การพัฒนาประชาธิปไตย

Abstract

The development of democracy in the past has affected the lives and well-being of people in society. Thailand has always recognized the importance of democratic development to become stable peaceful, no conflicts occurrence. However, according to the facts of democracy will give importance to the word freedom, equality and equality. There is no class separation, all societies are accepting and giving importance. In this

* Received May 25, 2020; Revised June 5, 2020; Accepted October 15, 2020

regard, democratic development can be seen that the real focus of development is to start from the individual development level first, then to the development level at the community level. Society and the nation. Therefore, the application of Buddhist principles to develop democracy, the author thinks that it should start from the development of the person who is the leader first by applying the principles of Buddhism Dharma, including the principle of the Sappurisdhamma⁷, the qualifications of good people or the dharma of the good people that should be implemented. It is fair to make a leader a perfect leader in accordance with democracy that can be synthesized to the integration process in line with democratic leaders.

Keywords: Leadership; Buddhist Leadership; Democratic Development

บทนำ

ในสภาวะการณ์ของสังคมไทยกำลังมีการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และระบบการเมืองการปกครองอย่างก้าวกระโดด ผู้นำที่ประสงค์จะพัฒนาประชาธิปไตย จำเป็นต้องน้อมนำหลักพระธรรมวินัย หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปบริหารจัดการองค์การเพื่อกำหนดทิศทางขององค์การให้ดำเนินไปสู่ความสำเร็จ (เกียรติศักดิ์ สุขเหลือง, 2561) และการแสวงหาระบบการปกครองใหม่ แต่เป็นการค้นหาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปกครอง เพื่อใช้ในการปกครองในระบอบประชาธิปไตย เพื่อให้เป็นระบอบการปกครองที่สมบูรณ์แบบ และเหมาะสมที่สุดกับสภาพสังคมไทย (สุริยา รักษาเมือง, 2561) ซึ่งบริบทของความเป็นประชาธิปไตยสมัยใหม่จะยึดโยงค่านิยมและวิถีชีวิตที่ที่ต้งามที่หลากหลายเข้าไว้ด้วยกัน คำว่าคุณธรรมของผู้นำ จึงเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในสภาพสังคมที่ถือกันว่าเป็นสังคมที่ต้งาม อีกทั้งการกระทำด้วยสำนึกของความเป็นมนุษย์ที่จะสามารถใช้ความถูกต้องและความชอบธรรมเป็นหลักในการดำเนินงานที่เป็นประโยชน์ส่วนรวม จะทำให้คุณธรรมกลายเป็นบรรทัดฐานทางการเมือง กลายเป็นวิถีชีวิตเป็นวัฒนธรรมทางการเมืองที่คอยกำหนดมิให้มีการละเมิดศีลธรรมทางการเมือง ดังนั้นสังคมที่ดีควรเป็นสังคมที่มีผู้ที่ยึดมั่นในหลักธรรม ซึ่งถือเป็นกระบวนการทางสังคมของการบ่มเพาะคุณธรรม ให้มีระดับคุณธรรมของสังคมที่ต้งาม สามารถกล่าวได้ว่าสังคมใดมีคุณธรรมของคนปรากฏอยู่สูงก็จะเห็นได้ชัดว่าบุคคลในสังคมนั้นมีความเป็นประชาธิปไตยสูงไปด้วย คุณธรรมจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องสร้างให้เกิดขึ้นในบุคคลเพื่อให้มีคุณภาพดี ดังแนวคิดของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (2543) ที่กล่าวว่า ถ้าประชาชนมีคุณภาพดี ประชาธิปไตยก็มีคุณภาพดีด้วย ถ้าประชาชนมีคุณภาพต่ำ ประชาธิปไตยก็จะเป็นประชาธิปไตยอย่างเลว

ด้วย เพราะว่า คุณภาพของประชาธิปไตย ขึ้นต่อคุณภาพของประชาชน เหตุนี้จึงเห็นได้ว่า ไม่ว่าที่ยุคที่สมัยคุณธรรมไม่สามารถแยกตัวออกจากวิถีชีวิตประชาธิปไตยได้เพราะได้มีการกำหนดแนวทางวิถีชีวิตที่สัมพันธ์สอดคล้องกันนั่นเอง และปฏิเสธไม่ได้ว่า ความมีคุณธรรม คือการที่ผู้รู้และเข้าใจในหลักธรรมแล้วนำไปปฏิบัติไปในทางที่ดีได้ด้วย นั่นคือ ถ้าบุคคลใดสามารถเข้าใจในหลักธรรมที่สอดคล้องกับความเป็นประชาธิปไตยอย่างละเอียดและ ยึดถือนำไปปฏิบัติให้เป็นจริงได้ จะสามารถขัดเกลาให้บุคคลนั้นมีคุณลักษณะของความเป็น ผู้นำที่มีคุณธรรมในระบอบประชาธิปไตยในยุคปัจจุบันที่แท้จริงได้ด้วย

แนวคิดเกี่ยวกับผู้นำ

ผู้นำ (Leader) กับภาวะผู้นำ (Leadership) มีความหมายแตกต่างกัน ผู้นำอาจเป็นคำที่เกิดในยุคหลัง ในยุคก่อนนั้นมีคำที่แสดงความเป็นผู้นำ เช่น หัวหน้า ประมุข ราชา พญา เป็นต้น จากความหมายในหนังสือ Oxford English Dictionary ได้ชี้ให้เห็นว่าคำว่า Leader มีในภาษาอังกฤษ แต่คำว่า Leadership เพิ่งจะมีประมาณปี ค.ศ.1800 อย่างไรก็ตาม การศึกษาการเป็นผู้นำนั้นมีมานานแล้ว เช่น ในหนังสือ Republic ซึ่ง Plato) ได้พยายามอธิบายคุณลักษณะของบุคคลที่เป็น Philosopher-King ซึ่งก็ทำหน้าที่เป็นผู้นำ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2543)

นอกจากนี้ คำจำกัดความว่า ผู้นำ คือ บุคคลที่มีความสามารถในการบังคับบัญชา ผู้อื่นและประสาน ให้ผู้อื่นช่วย ช่วยทำกิจการงานต่าง ๆ ของตนให้บรรลุผลสำเร็จตาม วัตถุประสงค์ด้วยความเต็มใจ (Normond & Harry, 1996) ผู้นำ คือ บุคคลที่จะสามารถ ชักจูงให้คนอื่นปฏิบัติตามด้วยความเต็มใจ ทำให้ผู้ตามมีความเชื่อมั่น ในตนเองและสามารถ คลี่คลายความตึงเครียดต่าง ๆ ลงได้ และสามารถนำกลุ่มให้บรรลุเป้าหมายที่ ตั้งไว้ (Burdy, 1967) ความหมายของผู้นำ หมายถึง บุคคลที่ถูกเลือกหรือได้รับการแต่งตั้งให้ นำ กลุ่มและมีอิทธิพลต่อกิจกรรมต่าง ๆ ของกลุ่ม เพื่อการบรรลุเป้าหมายของกลุ่มและเพื่อทำ หน้าที่หัวหน้าของกลุ่ม (สุเทพ พงศ์ศรีวัฒน์, 2550)

สรุปว่าผู้นำคือบุคคลผู้ซึ่งสามารถมีอิทธิพลต่อผู้อื่น และผู้ซึ่งมีอำนาจสิทธิ หน้าที่ ในการจัดการ (สาร์จอน โอพิทซ์ชีวิน, 2554) บางท่านกล่าวว่า ผู้นำ หมายถึง บุคคลผู้ซึ่ง สามารถสำแดงอิทธิพลเหนือผู้อื่น เพื่อช่วยให้บรรลุเป้าหมาย กลุ่มหรือเป้าหมายองค์การ (Jones & George, 2009) ส่วนความหมายของผู้นำนั้นมีความหมายดังที่กล่าวว่า ผู้นำคือผู้ ชักพาให้คนอื่นเคลื่อนไหวหรือกระทำการในทิศทางที่ผู้นำกำหนดเป้าหมายไว้ มีอิทธิพลต่อ กลุ่มชน เพื่อให้พวกเขามีความตั้งใจที่จะปฏิบัติงานให้บรรลุเป้าหมายตามต้องการ (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2549) บางสถานการณ์ผู้นำ คือ บุคคลที่จะมา ประสานงานช่วยให้คนทั้งหลายรวมกัน โดยที่ว่าจะเป็นการอยู่รวมกันก็ตาม หรือทำการ

ร่วมกันก็ตาม ให้พากันไปด้วยดี สู่จุดหมายที่ตั้งงาม ที่ว่าพากันไป ก็ให้พากันไปด้วยดีนั้น หมายความว่าไปโดยสวัสดิ์ หรือโดยสวัสดิภาพ ผ่านพ้นภัยอันตรายอย่างเรียบร้อยและเป็น สุข เป็นต้น แล้วก็บรรลุถึงจุดหมายที่ตั้งงามโดยถูกต้องตามธรรม” หมายความว่า เป็น ความจริงแท้ ความถูกต้อง และได้มาโดยธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) ขณะเดียวกันผู้ชักพาให้คนอื่นเคลื่อนไหวกหรือกระทำการในทิศทางที่ผู้นำกำหนดเป้าหมายไว้ มีศิลปะ มีอิทธิพลต่อกลุ่มชน เพื่อให้พวกเขามีความตั้งใจที่จะปฏิบัติงานให้บรรลุ เป้าหมายตามต้องการ หลายคนมีบทบาทเป็นผู้นำกันแล้ว เช่น เป็นผู้นำองค์กร ผู้นำ สมาคม ผู้นำวัดและแม่กระทั่งเป็นหัวหน้าครอบครัวก็จัดว่าเป็นผู้นำ (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2549) นักวิชาการให้นิยามว่าผู้นำ หมายถึง ผู้ที่มีบุคลิกลักษณะ คุณสมบัติเด่นกว่าผู้อื่นในกลุ่ม และมีอิทธิพลมากกว่าบุคคลอื่นๆ ในหน่วยงาน ทั้งสามารถ สร้างความมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลให้เกิดขึ้นแก่หน่วยงานนั้น ๆ ได้ (ยงยุทธ เกษสาคร, 2554) จากที่กล่าวบางท่านสรุปว่าผู้นำ หมายถึง การที่บุคคลสามารถทำให้ บุคคลอื่นปฏิบัติงานตามที่ได้มอบหมายให้ทำด้วยความเต็มใจ ผู้นำจึงหมายถึงผู้ที่ทำงานให้ สำเร็จโดยบุคคลอื่น (เนตรพัฒนา ยาวีราข, 2556)

จากที่กล่าวไปข้างต้นจะเห็นได้ว่า ความหมายของผู้นำและภาวะผู้นำนั้นมิใช่ อยู่หลากหลาย แต่ผู้ศึกษาทางรัฐศาสตร์ต่างยอมรับกันโดยทั่วไปว่า ผู้นำเป็นสถาบันที่สำคัญ ประการหนึ่งในโครงสร้างของระบบการเมือง ในทัศนะทางสังคมวิทยาเรียกผู้นำว่าชนชั้นนำ (Elite) และถ้าหากเป็นชนชั้นนำที่มีอำนาจบังคับบัญชาผู้อื่นได้ ไม่ว่าอำนาจนั้นจะมาจาก พื้นฐานแห่งการใช้กำลังบังคับหรือมาจากข้อตกลง ซึ่งเกิดจากความยินยอมของประชาชนก็ ตาม คนประเภทนี้เรียกว่า ผู้ปกครอง (Rulers) ซึ่งผู้นำตามความหมายนี้ก็คือบุคคลผู้มี อิทธิพลเพียงพอที่จะทำให้ผู้กระทำตามคำสั่งและคำสั่งของตนทุกสิ่งจะมีคนประเภทนี้

แนวคิดเกี่ยวกับภาวะผู้นำในทางพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนามีแนวความคิดเรื่องเกี่ยวกับผู้นำ (พระครูสิริจันทนิวิฐ (บุญจันทร์ เขมกาโม), 2549) นั้น ซึ่งแนวคิดของการนำและภาวะผู้นำของสมเด็จพระ สัมมาสัมพุทธเจ้านั้นอาจพิจารณาได้ว่า ในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้นำ องค์การพุทธที่มีทั้งธรรมบารมี และทรงเป็นผู้นำที่ยึดธรรมเป็นหลักในการนำพาสมาชิกใน องค์การ คือ เหล่าพระสาวกไปสู่แนวทางแห่งการหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง อันเป็นเป้าหมาย สุดท้ายในทางพระพุทธศาสนาได้อย่างยอดเยี่ยม โดยที่พระพุทธองค์ในฐานะผู้นำ ได้ทรง เลือกใช้หลักในการนำและภาวะผู้นำของพระพุทธองค์ในเรื่องราวต่างๆ ตามโอกาส บุคคล สถานที่ และสถานการณ์ที่หลากหลายลักษณะ ยกตัวอย่างเช่น การเปิดโอกาสให้สมาชิก เข้ามามีส่วนร่วมในการทำงาน การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การให้ความสำคัญระหว่างคน

และงานอย่างเท่าเทียมกัน การสร้างแรงจูงใจ การกระตุ้นสมาชิกให้ดำเนินกิจกรรมในการปฏิบัติอย่างเต็มกำลังความรู้ความสามารถ รวมถึงวิธีการในการติดต่อสื่อสารระหว่างสมาชิกภายในองค์กรกับสมาชิกภายนอกองค์กร (พูนลาภ แก้วแจ่มศรี, 2546)

แนวคิดเกี่ยวกับผู้นำในทางพระพุทธศาสนานั้น มีรากฐานมาจากแนวทางในการสร้างสรรค์บุคลากรในองค์กรให้มีบุคลิกลักษณะของความเป็นผู้นำ ด้วยการใช้เทคนิควิธีการซึ่งคาดหวังถึงผลที่สามารถนำมาใช้ในการจูงใจ ให้บุคคลอื่นประพฤติปฏิบัติตามวัตถุประสงค์ของตนที่ต้องการ โดยพิจารณาถึงระดับขั้นความต้องการภายในของมนุษย์ พุทธวิธีในการนำและภาวะผู้นำขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ได้ทรงใช้พุทธวิธีในการนำมวลหมู่สมาชิกขององค์การพุทธ ด้วยการใช้หลักธรรมและการปฏิบัติของพระองค์ นำพาสมาชิกขององค์การไปสู่ทางแห่งความสงบสุขร่มเย็นและมีรากฐานที่มั่นคง ทรงเป็นผู้นำที่เน้นการเปิดโอกาสให้แก่สมาชิกได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการกับกิจการของหมู่สงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของการตัดสินใจ สมาชิกสามารถแสดงความคิดเห็นหรือคัดค้านได้โดยอิสระเมื่อตนมีความคิดเห็นอื่นๆ หรือแม้แต่การมีความคิดเห็นที่ไม่ตรงกันก็ตาม จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์นั้น ทรงเป็นผู้นำที่ดี มีบุคลิกลักษณะที่ดี มีศีลาจารวัตรที่งดงาม มีความรู้ความสามารถเป็นเลิศ มีคุณลักษณะของความเป็นผู้นำและเป็นแบบอย่างทางจิตใจให้แก่เหล่าสาวก อีกทั้งยังเป็นผู้นำในการปฏิบัติที่ถูกต้องที่ชอบ ซึ่งพระองค์เองได้ทรงประพฤติปฏิบัติให้เห็นได้จริงมาแล้วเพื่อให้พระสงฆ์สาวกได้ยึดเป็นแนวทางในการดำเนินรอยตามได้อย่างไม่มีข้อสงสัยและเคลือบแคลงใจ พระพุทธองค์ได้ทรงใช้การสื่อสารในลักษณะของการตรัสสอนธรรมแก่เหล่าพระสงฆ์สาวก ในเรื่องของการตรัสสอนธรรมแก่เหล่าพระสาวก ทรงมีฐานคติในการมองมนุษย์ว่ามีพื้นฐานที่แตกต่างกันทั้งในด้านกว้างและด้านลึก ความแตกต่างในด้านกว้าง หมายถึง ความแตกต่างในเรื่องของทักษะความเชี่ยวชาญและความรู้ความสามารถที่แตกต่างกัน ส่วนความแตกต่างทางด้านลึก หมายถึง ความแตกต่างทางด้านของภูมิธรรม ภูมิปัญญาและกุศลกรรมที่แตกต่างของแต่ละบุคคล ดังนั้น พระองค์จึงได้ตัดสินใจพระทัยที่จะตรัสสอนธรรม และเน้นย้ำให้เหล่าพระสาวกมุ่งมั่นในการฝึกฝนพัฒนาตนเองอย่างเต็มกำลังความสามารถ

จึงสรุปได้ว่า พระพุทธศาสนามีคุณลักษณะบ่งบอกถึงความเป็นผู้นำโดยกำเนิด เพราะเป็นการสืบทอดโดยตำแหน่ง หรือโดยบุญบารมีที่ได้สั่งสมกันเป็นเวลานานจนทำให้เกิดในตระกูลสูง (กษัตริย์) เป็นที่ยอมรับและเคารพนับถือของบุคคลโดยทั่ว ๆ ไปซึ่งพระพุทธศาสนานั้น มีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงมีพระนามว่าเป็น นายโก หรือนายก และวินายโก หรือ วินายก ไวพจน์อย่างหนึ่งที่เรียกพระพุทธเจ้า ก็คือ นายก ซึ่งแปลว่า ผู้นำ

แนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับประชาธิปไตย

ประชาธิปไตยเป็นระบอบการปกครองที่มนุษย์จำนวนไม่น้อยในโลกเชื่อว่า เป็นการปกครองที่ดีที่สุด ที่มนุษย์คิดค้นและนำมาประยุกต์ใช้ในวิถีทางการเมือง และในชีวิตประจำวันอุดมคติและเป้าหมายของระบอบประชาธิปไตยเป็นสิ่งที่อาจเรียกได้ว่า เป็นคุณธรรมระดับสูงของมนุษย์ สำหรับประเทศไทยคำว่า ประชาธิปไตย เริ่มเด่นชัดขึ้นหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ. 2475 แต่ความหมายของคำว่า ประชาธิปไตย ในสังคมไทยยังคลุมเครืออยู่ เพราะรูปแบบการปกครองของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พฤติกรรมของนักการเมือง ที่ได้เข้ามามีบทบาทในการบริหารประเทศ ซึ่งตรงข้ามและไม่สอดคล้องกับความหมายของประชาธิปไตยอย่างแท้จริงดังนั้น แนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับประชาธิปไตยนั้นมีนักวิชาการได้อธิบายไว้ดังนี้

ชัยอนันต์ สมุทรวณิช (2538) ได้อธิบายถึงแนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับประชาธิปไตย 6 ประการ ไว้ว่า 1. การมีศรัทธาในความสามารถของมนุษย์ มีความศรัทธาในสติ ปัญญา ความสามารถของมนุษย์ที่สำคัญ ได้แก่ การรู้จักใช้เหตุผลและยึดหลักเหตุผล ด้วย วิธีทดลองทางวิทยาศาสตร์ 2. การเชื่อในสิทธิเสรีภาพ ที่จะแสดงความคิดเห็นยอมให้ทุกฝ่ายเสนอข้อเท็จจริง เหตุผล และความคิดเกี่ยวกับปัญหาที่กำลังพิจารณา เสียก่อนแล้ว จึงร่วมกันตัดสินใจเป็นวิธีที่ดีที่สุด จากข้อนี้จึงเกิดเสรีภาพทางการพูดการพิมพ์ การรวมกลุ่ม ตั้งสมาคมและพรรคการเมือง 3. การยอมรับความเท่าเทียมกันของคน ความเท่าเทียมกันหรือความเสมอภาค เป็นความเท่าเทียมกันทางกฎหมาย มิใช่ทางสติปัญญา หรือ ภายนอก คนทุกคนควรได้รับการปฏิบัติจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ และกฎหมายโดยเท่าเทียมกัน ไม่ การแยกเพศ ชนชาติกำเนิด ฐานะทางสังคม เศรษฐกิจ 4. อำนาจอสูงสุดในการปกครองประเทศเป็นของปวงชน (Popular Sovereignty) โดยประชาชนเป็นผู้เลือกผู้แทนเข้าไปทำหน้าที่ในการใช้อำนาจ รัฐและประชาชนสามารถที่จะเปลี่ยนแปลงผู้ปกครองได้ หากผู้ปกครองไม่สามารถที่จะปฏิบัติตามนโยบายที่แถลงไว้ต่อประชาชน 5. อำนาจอันชอบธรรมในการปกครองของรัฐ เกิดจากความยินยอม (Consent) ของประชาชน เพื่อดำเนินการให้ความคุ้มครองสิทธิด้านต่างๆ ของ มนุษย์ ซึ่งมีมาแต่ก่อนที่จะยอมเข้าอยู่ใต้ อำนาจการปกครองนี้ ซึ่งมีมาจากทฤษฎีว่า ด้วยกฎธรรมชาติ (Natural Law) การให้ความยินยอมจะเป็นการสร้างความ ชอบธรรมให้กับกำลังหรืออำนาจ ดังนั้น รัฐบาลที่ชอบธรรมจึงเป็นรัฐบาลที่เป็นตัวแทนของประชาชน (Representative Government) 6. สิทธิในการคัดค้านและล้มล้างรัฐบาล รัฐบาลเป็นเพียงอุปกรณ์ที่ช่วย ให้คนในสังคมบรรลุถึงความสุขสมบูรณ์ ดังนั้น ประชาชนจึงมีสิทธิเต็มที่ในการต่อต้าน รัฐบาลที่ไม่ปฏิบัติตามจุดมุ่งหมายดังกล่าว

สัญญา เคนาภูมิ (2558) ได้อธิบายถึงแนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับประชาธิปไตย 3 ประการไว้เช่นเดียวกันว่า

1. ประชาธิปไตยที่แสดงถึงความเคารพต่อตนเองและผู้อื่น เช่น ให้ความสำคัญและรู้บทบาทของตนเองในการดำเนินการเรียนรู้ มีความรับผิดชอบต่อบทบาทหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายในการเรียนรู้ ให้เกียรติและรับฟังความคิดเห็นของเพื่อนในกลุ่ม มีความไว้วางใจเพื่อน ในกลุ่มขณะปฏิบัติกิจกรรมกลุ่ม

2. ประชาธิปไตยที่แสดงถึงความสามัคคีและเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม เช่น ช่วยเหลือสนับสนุน และให้กำลังใจแก่เพื่อนๆ ในการทำงานร่วมกัน มีความเสียสละเวลาเพื่อการทำกิจกรรมการเรียนรู้ของกลุ่มอย่างเต็มที่ มีการแบ่งปันอุปกรณ์ แหล่งทรัพยากรการเรียนรู้กับเพื่อนในกลุ่ม สามารถร่วมงานกับบุคคลอื่นได้ดีและร่วมทำกิจกรรมการเรียนรู้ตลอดระยะเวลาการเรียนรู้

3. ประชาธิปไตยที่แสดงถึงความมีเหตุผลและดุลยพินิจในการแก้ไขปัญหา เช่น มีการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลอย่างรอบคอบก่อนวางแผนการเรียนรู้อย่างเป็นขั้นตอน มีเหตุผลในการที่จะอภิปรายร่วมกับเพื่อนในกลุ่มอย่างสมเหตุสมผล มีวิธีดำเนินการเรียนรู้โดยใช้แหล่งทรัพยากรการเรียนรู้ได้อย่างเหมาะสม มีการตัดสินใจแก้ปัญหาที่รอบคอบโดยอยู่บนพื้นฐานของความมีเหตุผล

ในขณะที่ โคเฮน (Cohen, 1971) ก็ได้อธิบายเกี่ยวกับประชาธิปไตยใน 3 ด้านไว้ว่า

1. ในด้านกว้างประชาธิปไตย เป็นการพิจารณาว่าประชาชนในสังคมหรือชุมชนได้รับผลกระทบจากการใช้อำนาจอธิปไตย และมีส่วนหรือบทบาทในการใช้อำนาจนั้นอย่างไร หากชุมชนใดมีความเป็นประชาธิปไตยมากย่อมหมายความว่า คนในชุมชนนั้นมีบทบาทต่อการตัดสินใจ หรือการใช้อำนาจของผู้ปกครองเป็นไปในทางที่ตอบสนองความต้องการของประชาชนในชุมชนนั้น

2. ในด้านลึกประชาธิปไตย เป็นการพิจารณาว่าประชาชนในชุมชนหนึ่งมีบทบาทหรือส่วนร่วมทางการเมืองในอันที่จะมีอิทธิพลต่อการใช้อำนาจอธิปไตย ในลักษณะใดและเพียงใด ซึ่งลักษณะของการมีส่วนร่วมนี้จะส่งผลให้รัฐบาลใช้อำนาจตอบสนองตรงตามความต้องการของประชาชน

3. ในด้านยาวประชาธิปไตย เป็นการพิจารณาว่าประชาชนในชุมชนหนึ่ง สามารถมีบทบาทต่อการใช้อำนาจอธิปไตยในเรื่องใดบ้าง โดยดูจากคนในชุมชนนั้นมีบทบาทหรืออิทธิพลต่อการตัดสินใจของรัฐบาลผ่านทางนโยบายต่าง ๆ มากน้อยเพียงใด (Cohen, 1971)

หลักการพื้นฐานในการพัฒนาประชาธิปไตย

หลักการพื้นฐานในการพัฒนาประชาธิปไตยให้เข้มแข็งควรมีแนวทางที่สำคัญ 3 ประการ ดังนี้ (พงศธร ไชยเสน, 2563)

1. การรักษาสมดุลระหว่างอำนาจรัฐและอำนาจประชาชน รัฐประชาธิปไตยเกิดขึ้นด้วยความจำเป็นเมื่อมนุษย์อยู่รวมกันเป็นสังคม ผู้ใช้อำนาจรัฐคือคณะบุคคล อำนาจรัฐเป็นอำนาจเด็ดขาดที่ผูกขาดการใช้ความรุนแรงอย่างถูกต้องตามกฎหมาย เช่น การประหารชีวิต การจำคุก การยึดทรัพย์ ขณะเดียวกันอำนาจรัฐจะถูกใช้เพื่อการจัดการระเบียบสังคมด้วยการออกกฎหมาย วางโครงสร้างระบบเศรษฐกิจ การใช้ทรัพยากร ฯลฯ อำนาจรัฐจึงครอบคลุมชีวิตของคนในสังคม อำนาจดังกล่าวนี้อาจเป็นดาบสองคม ในขณะที่มีความจำเป็นและสามารถนำไปสู่การพัฒนาสังคมได้นั้น ก็อาจส่งผลในทางลบต่อสมาชิกของสังคมได้ ด้วยเหตุนี้ ประชาธิปไตยที่ดีจึงต้องเป็นระบบที่สามารถควบคุมไม่ให้อำนาจรัฐถูกใช้ในทางผิดๆ ซึ่งเริ่มต้นจากการสร้างสมดุลระหว่างอำนาจรัฐ และอำนาจประชาชน ด้วยการมีส่วนร่วมของประชาชนในทุกๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับปัจเจกบุคคล ชุมชน สังคม และระดับชาติ พร้อมกับการบัญญัติกฎหมายรับรองสิทธิของประชาชนในด้านความโปร่งใส และสามารถถูกตรวจสอบจากสังคมในหลายๆ ระดับ อีกทั้งจะต้องมีระบบการตรวจสอบถ่วงดุลอำนาจที่ดี เช่น ฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายตุลาการ องค์กรอิสระขององค์กรประชาชนสามารถตรวจสอบถ่วงดุลฝ่ายบริหารได้ และต่างฝ่ายต่างตรวจสอบถ่วงดุลซึ่งกันและกัน รวมทั้งภาคประชาชนสามารถถอดถอนผู้แทนที่มีพฤติกรรมไม่ชอบธรรมได้

2. การเพิ่มความเข้มแข็งของสังคมบนหลักนิติธรรม ในระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยมักจะพูดถึงหลักสิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาค และหลักนิติธรรม (The Rule Of Law) ทั้งหลายทั้งปวงก็คือความชอบธรรมแห่งอำนาจนั้น นิติรัฐจะต้องเป็นรัฐที่ใช้อำนาจอย่างถูกต้องตามกฎหมาย (Legality) หรือไม่ขัดต่อประเพณีอันดีงาม จะต้องเป็น การใช้อำนาจที่มีความชอบธรรม (Legitimacy) ไม่มากเกินไปไม่น้อยเกินไป เป็นที่ยอมรับของประชาชน และอำนาจนั้นจะต้องอยู่ในกรอบของศีลธรรมและจริยธรรม (Moral Authority) เพราะเมื่อผู้ใช้อำนาจรัฐคำนึงถึงสิ่งเหล่านี้ก็ถือว่าถูกต้องตามกฎหมาย และอำนาจนั้นเป็นธรรม

3. การพัฒนาค่านิยมประชาธิปไตยให้กับคนในชาติ ค่านิยมที่ประชาชนควรช่วยกันสร้างเพื่อให้เกิดความเสมอภาคในสังคม คือ เป็นคนที่มีเหตุผล ยอมรับเรื่องสิทธิหน้าที่ ความเป็นจริงในทางสังคมเคารพในตัวเอง เคารพในศีลธรรมและประโยชน์ร่วมกันของส่วนรวม มีทัศนคติที่ดีต่อเพื่อนมนุษย์ มีความเคารพซึ่งกันและกัน และมีความสามัคคี เข้าใจความจำเป็นและประโยชน์ของการเข้ามาอยู่ร่วมกันเป็นพลเมืองของประเทศเพื่อประโยชน์ของสมาชิกทุกคนในระยะยาว เคารพกฎหมายและดำเนินชีวิตในกรอบของ

กฎหมายที่มีเหตุผลและเป็นธรรม มีจิตใจที่เป็นธรรม เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่มีอคติต่อผู้ที่มีความแตกต่างจากตน เช่น นับถือ ศาสนาอื่นหรือเชื้อชาติอื่น เป็นต้น บทบาทของประชาชนในการเสริมสร้างระบอบประชาธิปไตย ไม่ใช่แค่การใช้สิทธิในการเลือกตั้งเท่านั้น ประชาชนต้องขวนขวาย ศึกษา พัฒนาค้นเอง ใช้สิทธิและหน้าที่พลเมืองที่ดีเข้าไปแสดงความคิดเห็น และมีส่วนร่วมในการบริหารประเทศ ในการตัดสินใจ เรื่องการใช้ทรัพยากรของประเทศ การพัฒนาเศรษฐกิจ สังคมของชุมชนและประเทศ อย่างสม่ำเสมอด้วย

ภาวะผู้นำเชิงพุทธกับจุดเริ่มต้นในการพัฒนาประชาธิปไตย

จากแนวคิดพื้นฐานในการพัฒนาประชาธิปไตยที่ได้อธิบายไว้ข้างต้นจะเห็นว่าจุดมุ่งเน้นจริง ๆ ของการพัฒนา ก็คือการเริ่มต้นจากการพัฒนาระดับปัจเจกบุคคลไปก่อน จากนั้นจึงเริ่มไปสู่การพัฒนาในระดับชุมชน สังคมและประเทศชาติ ดังนั้น การนำหลักทางพระพุทธศาสนามาพัฒนาประชาธิปไตยผู้เขียนเห็นว่าควรเริ่มต้นจากการพัฒนาที่ตัวบุคคลผู้มาก่อน โดยการนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ ได้แก่ หลักสัปปุริสธรรม 7 (อง.สตุตท. (ไทย) 23/68/143-146) อันเป็นข้อธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่บริษัทตามโอกาสสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งคุณสมบัติของผู้หน้าที่ดีในความหมายของพระพุทธศาสนาจะต้องเป็นผู้ประกอบด้วยหลักธรรม 7 ประการ ในชีวิตประจำวันนั้น ถ้าหากใครมีคุณธรรมของมนุษย์ที่แท้ 7 ประการนี้ และสามารถประพฤติได้อย่างถูกต้องตามหลักการเหล่านี้โดยสมบูรณ์แล้ว ผู้นั้นย่อมได้ ชื่อว่าเป็น ผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็น "สัตบุรุษ" (ม.อ. (ไทย) 14/105/127) หรือ "คนดีแท้" หรือ "มนุษย์โดยสมบูรณ์" การกระทำหรือพฤติกรรมของเขา มีความเหมาะสมถูกต้องปราศจากความผิดพลาด นำประโยชน์มาให้ทั้งแก่ตนเองและสังคมโดยรวม ย่อมเอื้ออำนวยประโยชน์สันติสุขแก่สังคมนั้น (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2546) ที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ว่าเป็นหลักธรรมที่สามารถนำมาใช้ในการดำเนินชีวิตเพื่อให้สอดคล้องกับหลักประชาธิปไตยได้ เพราะหลักสัปปุริสธรรมมีการกล่าวถึงคุณสมบัติสำหรับสัปปุริสชนหรือคนดีหรือธรรมของผู้ดี ซึ่งเป็นแนวทางที่ดีที่ควรนำมาปฏิบัติ เป็นธรรมที่ทำให้ผู้นำเป็นผู้นำสมบูรณ์แบบ ให้สอดคล้องกับความเป็นระบอบประชาธิปไตย สามารถนำมาสังเคราะห์สู่กระบวนการบูรณาการให้สอดคล้องกับผู้นำในระบอบประชาธิปไตย ได้ดังนี้

1. การเป็นผู้รู้จักเหตุ รู้จักหน้าที่ คือเป็นการรู้จักหน้าที่เป็นการทำหน้าที่ของตนเองให้สมบูรณ์ตามที่ได้รับมอบหมาย มีการเรียนรู้เพิ่มพูนทักษะงานในหน้าที่ของตนเองเข้าใจเหตุปัจจัยต่างๆ รู้จักสิทธิ หน้าที่ของตน มีการเรียนรู้เพิ่มพูนทักษะงานในหน้าที่ของตนเองซึ่งสอดคล้องกับความเป็นประชาธิปไตยคือการมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับ

สถานการณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสามารถวิเคราะห์สถานการณ์ทางการเมืองได้

2. การเป็นผู้รู้จักผล รู้จักเป้าหมาย คือ มีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล คิดกว้าง มองไกล ใฝ่สูง มีเหตุผลที่จะสามารถควบคุมอารมณ์ขมใจในสถานการณ์ต่างๆได้เสมอ ถ้าทุกคนมีเหตุผลมีเป้าหมายชัดเจน งานจะสำเร็จเป็นไปตามเจตนารมณ์ได้และพัฒนาไปสู่จุดหมายปลายทางได้เป็นอย่างดี สามารถแยกแยะปัญหาในเรื่องส่วนตัวของบุคคลออกจากส่วนรวม มีการคำนึงถึงประโยชน์ของส่วนรวม ซึ่งสอดคล้องกับความเป็นประชาธิปไตย คือการมีความสามารถอธิบายความมุ่งหมายและหลักการของการปกครองในระบอบประชาธิปไตยให้ผู้อื่นเข้าใจเพื่อช่วยเหลือไม่ให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองได้

3. การเป็นบุคคลที่รู้จักตน รู้จักว่าตนเป็นใคร คือเป็นการพัฒนาศักยภาพของตนเองให้รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของสังคม มีความสามารถ มีสติปัญญา มีความรู้ทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตย มีอุดมการณ์เชื่อมั่นในตนเอง ใฝ่รู้ ใฝ่คิดอยู่เสมอ พัฒนาตนเอง มีความกระตือรือร้น ยอมรับสภาพความเป็นจริงของตนเอง รู้จักตนเอง ตนเป็นใคร เกิดมาแล้วทำอะไรได้บ้าง มีบทบาทหน้าที่อย่างไรในสังคม อีกทั้งรู้ตัวเองว่าจะใช้สิทธิเสรีภาพของตัวเองเมื่อใดเวลาใดและสถานที่ใดจึงจะเหมาะสม ซึ่งสอดคล้องกับความเป็นประชาธิปไตย คือการมีความสามารถปรับปรุงวิถีดำเนินชีวิตให้มีความยืดหยุ่นได้และให้คำแนะนำแก่ผู้อื่นมีความเข้าใจตรงกันในการดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตประชาธิปไตยเสมอ

4. การรู้จักประมาณ รู้จักความพอดี คือเป็นการรู้จักความพอเหมาะ รู้จักพอดีและพอเพียงในการดำเนินชีวิต รู้จักเพียงพอ พอใจในสิ่งที่มีอยู่ พอประมาณ ไม่น้อยและไม่มากจนเกินไป มีความมัธยัสถ์และอยู่อย่างพอเพียงเลี้ยงตนบนสัมมาชีพ มีความเข้าใจในการดำรงชีพอย่างพอดี พึงตนเอง คือ อยู่อย่างพอเพียงเลี้ยงตนบนสัมมาชีพและวางตนให้เหมาะสมกับสถานการณ์ทางการเมืองได้ ยอมรับฟังความคิดเห็นของคนอื่นๆ เสมอแม้ว่าจะแตกต่างจากตนเองและสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพสังคมในชุมชนเป็นอย่างดี ซึ่งสอดคล้องกับความเป็นประชาธิปไตย คือในทางการเมืองควรเคารพระบอบประชาธิปไตยและวางตัวเป็นกลางเสมอ อีกทั้งรู้ตัวเองว่าจะใช้สิทธิเสรีภาพของตัวเองเมื่อใด เวลาใด และสถานที่ใดจึงจะเหมาะสม

5. การรู้จักกาลเวลาอันเหมาะสม ด้วยประชาธิปไตยกับพุทธศาสนามีความเหมาะสมใกล้เคียงกันหลายมิติ ดังนั้นการรู้และยอมรับ การใช้ดุลยพินิจให้เหมาะสมเป็นการใช้เวลาให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาตนเอง รู้จักแสดงออกให้เหมาะสมกับกาลเวลา เช่น สามารถปรับปรุงวิถีดำเนินชีวิตให้มีความยืดหยุ่นได้ และให้คำแนะนำแก่ผู้อื่นมีความเข้าใจตรงกันซึ่งสอดคล้องกับความเป็นประชาธิปไตย คือการมีความสามารถ

แยกแยะปัญหาในเรื่องส่วนตัวของบุคคลออกจากส่วนรวมและสามารถควบคุมอารมณ์
ขมใจ ในสถานการณ์ต่างๆ ได้เสมอ

6. การรู้จักชุมชน รู้จักระเบียบในสังคม คือเป็นการเรียนรู้สภาพสังคมแวดล้อม รู้
ความต้องการของคนในชุมชน รู้วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ยอมรับกติกาของสังคมนั้นๆ
ปฏิบัติตนเหมาะสมกับสภาพของสังคม เป็นผู้นำในการปฏิบัติตามวัฒนธรรมประเพณีของ
ชุมชนไม่สร้างปัญหาให้ชุมชนที่ตนเองอาศัยเรียนรู้การเหมือน ความต่างของชุมชน ซึ่ง
สอดคล้องกับความเป็นประชาธิปไตย คือการมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสถานการณ์ที่มี
การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสามารถวิเคราะห์สถานการณ์ทางการเมืองได้ พร้อมกับ
การยอมรับฟังความคิดเห็นของคนอื่นๆเสมอ แม้ว่าจะแตกต่างจากตนเองและสามารถ
ปรับตัวให้เข้ากับสภาพสังคมในชุมชนเป็นอย่างดี

7. การรู้จักบุคคล หรือการรู้จักอุปนิสัยใจคอและอารมณ์ของผู้อื่น คือเป็นการ
เรียนรู้ในการอยู่ร่วมกับผู้อื่น การมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี การรู้จักเสียสละให้กับบุคคลอื่นๆ การ
เข้าใจพื้นเพ ใจคอและอารมณ์ของคนในชุมชน มีการยอมรับข้อดีข้อเสียของตนเองและของ
ผู้อื่น จิตใจกว้าง เรียนรู้การการดำเนินชีวิตร่วมกันและการเรียนรู้บุคคลอื่น ได้มีโอกาส
บำเพ็ญประโยชน์กับศาสนสถาน ซึ่งสอดคล้องกับความเป็นประชาธิปไตย คือ มีการ
สนับสนุนส่งเสริมการมีส่วนร่วม สามารถอธิบายความมุ่งหมายและหลักการของการ
ปกครองในระบอบประชาธิปไตยให้ผู้อื่นเข้าใจเพื่อช่วยเหลือไม่ให้เกิดความขัดแย้งทาง
การเมือง สร้างความสามัคคีในหมู่คณะ ไปพร้อมกับการปฏิบัติต่อผู้อื่นด้วยความยุติธรรม
เป็นกัลยาณมิตรต่อเพื่อนร่วมงานและให้กำลังใจกับผู้อื่นทั้งในด้านที่มีปัญหาส่วนตัวและ
ปัญหาครอบครัว

สรุป

ผู้นำที่มีคุณธรรมที่เรียกว่าลัทธิในยุคนั้น คือสามารถเสนอสิ่งที่แตกต่างห่างไกล
จากความคิดของคนส่วนใหญ่ในขณะนั้น จิตใจของผู้นำลักษณะนี้น่าเอาเป็นเยี่ยงอย่างใน
ความกล้าหาญในความเสียสละและความแน่วแน่ มีจิตใจหล่อหลอมตัวเองให้สูงส่ง ทั้ง
การเมือง ศาสนา สร้างคุณค่าที่ดี เห็นถึงความตั้งใจแน่วแน่ มีอุดมการณ์ซึ่งสอดคล้องกับ
ทฤษฎีคุณลักษณะผู้นำ (Trait Approach) ที่กล่าวว่า ผู้นำมีหลายลักษณะ การที่จะเป็น
ผู้นำได้นั้นต้องมีคุณสมบัติพิเศษและมีคุณลักษณะที่แตกต่างจากคนทั่วไป จะมีลักษณะ
ภาวะผู้นำการเปลี่ยนแปลง อันเป็นผู้นำที่มีแนวคิดที่ทรงอิทธิพลต่อสังคมที่ให้สังคมนั้นมี
ความเลื่อมใสศรัทธา อีกทั้งผู้นำที่มีความเป็นประชาธิปไตยในเบื้องต้น คือควรเป็นผู้ที่ยึดมั่น
ในหลักพุทธธรรมด้วย ซึ่งถือเป็นกระบวนการทางสังคมของการบ่มเพาะคุณธรรมของความ
เป็นมนุษย์ ให้มีระดับคุณธรรมของความเป็นประชาธิปไตยของสังคมที่งดงาม หรือกล่าวได้

ว่าคุณธรรมไม่สามารถแยกตัวออกจากวิถีชีวิตประชาธิปไตยได้ ซึ่งนั่นคือผู้นำควรมีการเรียนรู้หลักธรรมและความเป็นประชาธิปไตยให้เข้าใจและปฏิบัติได้ อันจะส่งผลให้เกิดการส่งเสริมประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- เกียรติศักดิ์ สุขเหลือง. (2561). กลยุทธ์การบริหารองค์กรสงฆ์ที่เข้มแข็งในยุคโลกาภิวัตน์. *วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์*, 7(1), 99-115.
- ชัยอนันท์ สมุทรวานิช. (2538). *พุทธศาสนากับการพัฒนาประชาธิปไตยในประเทศไทย*. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐศาสตร์). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- เนตรพัฒนา ยาวีราช. (2556). *การจัดการสมัยใหม่*. กรุงเทพฯ: บริษัททริปเพิ้ล กรุ๊ป จำกัด.
- พงศธร ไชยเสน. (2563). *การพัฒนาระบบประชาธิปไตยให้มั่นคงและยั่งยืน สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ*. สืบค้น 20 พฤษภาคม 2563, จาก http://www.constitutionalcourt.or.th/occ_web/ewt_dl_link.php?nid=1457
- พระครูสิริจันทนิวิฐ (บุญจันทร์ เขมกาโม). (2549). *ภาวะผู้นำเชิงพุทธ*. กรุงเทพฯ: นิติธรรมการพิมพ์.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตโต). (2549). *พุทธวิธีบริหาร (พิมพ์พิเศษ 5 ธันวาคม 2549)*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2546). *สลายความขัดแย้ง: นิติศาสตร์-รัฐศาสตร์-เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด.
- _____. (2543). *กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคนไปสู่ประชาธิปไตย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2546). *ภาวะผู้นำ: ความสำคัญต่อการพัฒนาคนพัฒนาประเทศ*. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- พูนลาภ แก้วแจ่มศรี. (2546). *การจัดการเชิงพุทธ : การสำรวจปรัชญาและแนวคิดสำหรับการจัดการสมัยใหม่* (วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ยงยุทธ เกษสาคร. (2554). *ภาวะผู้นำและการทำงานเป็นทีม*. กรุงเทพฯ: เอสแอนด์ เจ กราฟฟิค.

- สัญญา เคนาภูมิ. (2558). วิธีประชาธิปไตยของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย. *วารสารวไลยอลงกรณ์ปริทัศน์*, 5(2), 195-196.
- สารโรจน์ โอพิทักษ์ชีวิน. (2554). *การจัดการและพฤติกรรมองค์กร: เพื่อสร้างและรักษาความได้เปรียบแข่งขันไว้ให้ยั่งยืนในโกลบอลไลเซชัน*. กรุงเทพฯ: ซีวีแอลการพิมพ์จำกัด.
- สุเทพ พงศ์ศรีวัฒน์. (2550). *ภาวะความเป็นผู้นำ*. กรุงเทพฯ: ส. เอเซียเพรส 1989 จำกัด.
- สุริยา รักษาเมือง. (2561). *ธรรมาธิปไตย : อุดมคติเพื่อการสร้างความสมดุลแห่งอำนาจในการปกครองรัฐ*. *วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์*, 7(4), 150-157.
- Burdy, R. J. (1967). *Fundermental of Leadership Reading*. Masschusetts Addison: Wesley Publishing Co.
- Cohen. W. C. (1971). *Democracy*. New York: The Free Press.
- Jones, G., & George, G. M. (2009). *Contemporary Management* (5th ed.). New York: McGraw-Hill.
- Normond, L.F., & Harry K. J. (1996). *The Leader : Developing the Skill & Personal Quantities You Need to Lead Effectively*. New York: American Management Association.